

Иван Д. Шишманов и дисциплинарната матрица на изследванията на Българското възраждане

Данчо Господинов

Изследванията на Българското възраждане съставляват значителен и значим дял от многостранната научна дейност на Иван Д. Шишманов. Различни понятия, модели, аналогии от студиите и статиите му са се превърнали в трайна част от дисциплинарната матрица¹ на научната общност, посветила се на изследване на Българското възраждане. Ето защо ще се опитам – чрез съчетаване на критичен анализ на неговите възгледи за различни аспекти на Възраждането и сравняването им с вижданията по същите въпроси на изследователите днес – да очертая както реалния принос на Шишманов във формирането на дисциплинарната матрица, така и да посоча някои от завещаните от него проблематични или направо контрапродуктивни елементи в нея.

След повече от двайсет години изследвания на живота и творчеството на отделни дейци на Българското възраждане, през 1916 г. Ив. Шишманов заявява интереса си и към по-общия въпрос за същността му като епоха: „Употребявайки един осветен от нашата историография термин, ние знаем, че той не отговаря на понятието, което се свързва обикновено с думата „ренесанс“. Нашето възраждане съдържа и по-малко, и повече. [...] Ние мислим да подложим по-скоро на един подробен разбор самото понятие „българско възраждане“². Намерението си той осъществява през 1924 г. в специална лекция при завръщането си в България след продължителна работа в чужбина (Фрайбург), където, предполага се, е имал възможност

¹ Дисциплинарна матрица е широко, но и много размито използван термин, въведен от Т. Кун в книгата му „Структурата на научните революции“ (The Structure of Scientific Revolutions. Second edition, enlarged. Chicago, The University of Chicago Press, 1970; бълг. превод – С., ИК „Петър Берон“, 1996). Под него тук ще разбирам система от символни обобщения (термини, изрази, формули, използвани от научната група без съмнения и разногласия), метафизични парадигми (колективно установени мисловни нагласи и убеждения в различни концептуални модели – от евристични до онтологични, често във формата на допустими аналогии и метафори), ценности (простота, съгласуваност, вътрешна непротиворечивост, точност на предсказанията и пр.) и образци (конкретни решения на проблеми, примери от практиката) или, накратко, всички общи елементи, които са необходими за относителната пълнота на професионалната комуникация и определят спектъра от значими научни проблеми и възможни подходи за тяхното решаване в научната общност.

² Шишманов, Ив. Студии из областта на Българското възраждане. – В: Сб. БАН, кн. VI, 1916, с. 324.

да направи солидни проучвания по темата. Във всеки случай е известно, че той много държи на лекцията, през 1928 г. я оформя в статия под надслов „Западноевропейското и Българското възраждане“³, после е преведена и два пъти публикувана на френски през 1929 г. под още по-показателното заглавие „La Renaissance en Europe Occidentale et en Bulgarie“⁴. Показателно е в смисъл, че то още по-ясно и категорично слага знак за равенство между термините Ренесанс и Възраждане – Шишманов спокойно говори за „нашият Ренесанс“ и след като изброява няколко успоредици между процесите у нас и на Запад, стига до заключението, че „имаме и ние действително право да говорим за една епоха на Възраждането с много от симптомите, които отличават Западноевропейския ренесанс“⁵. На практика той постулира категорично типологическо сходство между (западно) европейския Ренесанс и Българското възраждане, въпреки уговорки от рода на „не с цел да сравня две толкова неравни величини (нигде като в тия успоредици не е по-намясто френското изречение *toute proportion gardée*)“ или „Балканите не видяха нищо от блясъка на западноевропейската ренесансова култура“, както и „Западноевропейският ренесанс засегна само католишкия мир“.

Оттогава това убеждение се е превърнало в неизменен елемент от дисциплинарната матрица на изследванията за Българското възраждане, както е видно от повсеместната употреба на „(Българско) възраждане“ и „(Български) ренесанс“ като синоними. За това спомогна и популярната през 70-те и 80-те години концепция на Н. И. Конрад за Ренесанса като световно, а не локално явление; за Античността, Средновековието и Ренесанса като всеобхватни и еднотипни за различните региони историко-културни епохи. Влияние оказаха и помощните хипотези към нея за автохтонните и отразените ренесанси, които трябваше да отслабят въздействието на противоречащите на основната концепция факти. Така бяха написани поредица от книги за т. нар. регионални ренесанси (грузински, китайски, индийски, турски, арменски, азербайджански и пр.)⁶. Не на последно място голяма роля изигра непреодоляната и до днес концепция на Г. Д. Гачев за ускореното и догонващо развитие на българската литература през XIX в.⁷

³ Западноевропейското и Българското възраждане. – Българска историческа библиотека, 1928, № 1, 185–193.

⁴ La Renaissance en Europe Occidentale et en Bulgarie. – La Bulgarie, 7, № 1741, 9 mai 1929, p. 2; № 1742, 10 mai 1929, p. 2; № 1743, 11 mai 1929, p. 2; La Renaissance en Europe et en Bulgarie. – Monde Slave. Paris, 6, 1929, № 2, 221–233.

⁵ Шишманов, Ив. Западноевропейското и Българското възраждане. – В: Избрани съчинения. Т. I. С., Издателство на БАН, 1965, с. 80.

⁶ Вж. за тях: Петров, М. Т. Проблема Возрождения в советской науке. Ленинград, Наука, 1989.

⁷ За която авторът ѝ прави много красноречивото признание: „В саморазвитието на индивидуалния духовен организъм (историята на българската литература) ми се привидя възможността да бъдат проследени, разбрани и проверени необходимите стадии в духовното развитие на човечеството. Онтогенезисът възпроизвежда филогенезиса, т. е. развитието на отделното същество, на индивида повтаря еволюцията на вида. И тогава у мен се появи

Смятам, че е дошло вече време този здраво установен (както е видно, не само с усилията на Шишманов) елемент от дисциплинарната матрица да бъде премахнат и да се каже без предпазни уговорки, че *между Ренесанса (в Италия и Северна Европа) и Българското възраждане няма каквото и да било, дори и типологическо сходство*. Затова търсенето на обяснения за явления през Българското възраждане посредством понятия и модели, използвани при Ренесанса, не само не е от полза, но и замъглява много от процесите и пречи да бъдат адекватно анализирани редица проблеми, които от близо век насам си стоят все така нерешени.

Това се вижда още в трудовете на самия Ив. Шишманов, който постоянно изпада в противоречия. От една страна, например, той говори за наченки на Ренесанс още през XIV в., когато българският народ „в епохата на Ив. Александра и патриарха Евтимия бе направил благодарение на едно сравнително политическо по-дълго затишие един енергичен опит да съживи своята литература и даже да ѝ даде известен национален колорит. Би могло пряко да се каже, че в България в епохата на Ив. Александра бе на път да се обнови в някои отношения. И наистина има в някои области признаци на един, ако и слаб, ренесанс“. И според него този ренесанс би се развил, ако историческото развитие на българите „не бе брутално прекъснато още в XIV в.“ А от друга страна, още на същата страница съвсем правилно отбелязва: „Православният свят, цялото южно и източно славянство заедно с Византия стоя настрана от тоя велик културноисторически процес. Византия не можа да издигне човечеството в Източна Европа до една духовна, художествена, нравствена и социална висота, както Италия в епохата на Ренесанса и Хуманизма.“

Коректният извод в този случай би трябвало да бъде, че дори и историческото развитие на България да не бе прекъснато от турското нашествие, то в нея Ренесанс пак не би се състоял. Както впрочем не е имало в повечето не само европейски страни – Ренесансът в строгия смисъл на думата е уникален процес, който протича само в неголяма част от географска Европа: през 1350–1550 г. в Италия (и то предимно в някои градове, първо тосканските – Флоренция, Сиена, по-късно Рим, Неапол, Венеция), и в края на XV и през XVI в. в още няколко западноевропейски страни на север от Алпите – Фландрия-Белгия и северните провинции на днешна Холандия, Франция, Германия и Испания, както и закъснелия, кратковременен и напрегнат английски Ренесанс, който може да се приеме като залез на целия западноевропейски Ренесанс). Причината е в дълбокото и непреодоляно и до днес разцепление между *Rex Latina*, германо-романският свят (Западът), който (въпреки съпротивата на църквата) благодарение на латинския език запазва връзка с античния свят,

сякаш двойно, стереоскопично зрение: на преден план се движи историята на българската литература, а зад всеки неин факт и етап ми се привиждат аналогични явления в развитието на западноевропейската и руската литература – и то така, че те взаимно се подхранват със смисъл и започнаха взаимно да се обясняват. (Гачев, Г. Ускореното развитие на културата. С., Наука и изкуство, 1979, с. 511–512).

така че античната традиция е неизменен и действителен фактор в неговата култура, докато връзката на православния славянски свят (Pax Orthodoxa) с античната традиция постепенно изчезва, както се прекъсват и връзките му със Запада. Очевидно, когато говорим за Европейски Ренесанс, под Европа следва да разбираме само тези европейски страни, които чувстват античното наследство като свое родно културно минало. Тях ги свързва общността на католическото вероизповедание и на църковната организация (преди Реформацията), на общия за всички език на културата – латинския, отсъствието на сериозни географски и политически прегради, което дава възможност за масови междуетнически контакти и т. н. Латинската старина, макар и национална гордост за италианците, присъства и във френските градове, и в германските манастири – по силата на образователните традиции тя продължава да бъде общ културен фонд на хората от Запада.

Това обстоятелство не е било неизвестно на Шишманов, който отново съвсем точно отбелязва: „Наистина нашият Ренесанс няма нищо общо с възкресението на класицизма или със сливането на античното с християнското, или с еманципацията на човека от оковите на средновековния авторитет и с възникването на критицизма; в нашия Ренесанс не се касае и за дълбоки промени във възгледите на религия, наука, на личен и обществен морал и на естетични принципи. Паисий не е като Петрарка възвестител на една целна система от нови идеи, желания и чувства на един нов мироглед.“ Но въпреки това пак заявява, че „Тъй като съдбата реши иначе, Българското възраждане се начена четири века след Западноевропейското.“ В другата си голяма студия „Увод в историята на Българското възраждане“ той продължава тази линия и твърди, че „Епохата на нашето Възраждане трая значи около сто години (1762–1860), колкото се продължи приблизително и Ренесансът на повечето западноевропейски народи освен италианския.“⁸ Настоячивото придържане към представата за строго симетрично съответствие между българското развитие и това на други западноевропейски народи, както и идеята му, че както италианците различават *rinascimento* от *risorgimento*, то „и ние ще трябва да различим в своята нова история до Освобождението – епохата на духовното възраждане от епохата на политическото възраждане“, го води до още по-странното заключение, че роденият през 1850 г. Иван Вазов „не може да се нарече вече мъж на Възраждането, а е представител на по-модерни идеи, каквито са и Любен Каравелов, и Христо Ботев, и Дринов, и В. Друмев, и Бончев, и Жинзифов и др.“ А като преходни типове, подобни на Данте, Тасо и Русо, и принадлежащи на две епохи, той определя Раковски, Славейков, Цанков, Бурмов, Иларион, Михайловски и др.: „Това са едни от най-видните дейци от края на нашия Ренесанс, но и хора модерни като общественици и политици.“ С други думи, нашето Възраждане във виж-

⁸ Шишманов, Ив. Увод в историята на Българското възраждане. – В: Избрани съчинения. Т. 1. С., Издателство на БАН, 1965, с. 34.

дането на Шишманов се оказва *предмодерен период*, пак в съответствие с някои от тогавашните теории, според които Ренесансът е преходна епоха между Средновековието и Новото време.

И в двете разглеждани студии няма системна, стройна и разгърната аргументация, доказваща тезата, че Българското възраждане е закъсняло, но типологично сходно повторение на Европейския Ренесанс като процес и резултати. Шишманов посочва само четири „известни успорединици“, към които добавя „две, ако и по-малки аналогии“:

1. Ренесансът и тук, и там не е един случаен скок, а се подготвя медлено в предходната епоха. Тая епоха е средният век. Разликата в случая е тая, че средният век в Италия се свърши в началото на XIV, а в България средновековието трая почти до края на XVIII столетие.

2. И тук, и там носител на ренесансовите идеи е главно обществено-икономически развитото гражданство.

3. И тук, и там като вожд на движението се явява една крупна личност: в Италия Петрарка, в България – Паисий.

4. Коего особено сближава нашето Възраждане със Западноевропейското, то е новият възглед на националното, на националния дух и в свързка с това възвръщането на език и литература към техния първоизточник.

5. Усилващата се роля на личността.

6. Вярата и на двете епохи във високата ценност на знанието, на науката и просветата.

Не е трудно всеки един от тези аргументи да бъде опроверган – например въпреки традиционно поддържаните в нашата литературна история твърдения за наличие на приемственост и преходен период, Българското възраждане не се подготвя бавно през предходната епоха, затова и процесите в него са толкова бавни и постепенни (ускоряват се едва през 50–70-те години на XIX в.), за разлика от взривния им характер през Ренесанса. Но по-важно е да се направи принципна критична преценка за метода на Шишманов и да се търси конструктивно решение за излизане извън установената и с негови усилия дисциплинарна матрица на изследванията на Българското възраждане. Установяването на сходство между два периода или процеса въз основа на сравняването или съпоставянето на отделни и взети извън цялостния контекст черти винаги води до погрешни изводи. Защото наглед сходни отделни „черти“ придобиват съвършено различен смисъл в различни светогледни структури, в конкретни културни контексти. Вярата във високата ценност на знанието и просветата, например, сама по себе си очевидно не е „ренесансова“ черта, а може да придобива съвсем различен смисъл, включена в органиката на конкретен начин на живот и нагласи на мислене. Ролята на градовете или усиливашата се роля на личността са тенденции, които също далеч не са само ренесансови, а продължават през целия период на т. нар. ранна модерност (Early Modern), в който всъщност се вписва и Българското възраждане. А когато се говори за

гражданството като носител на ренесансовите идеи, не е добре да се забравя, че „Културата на Ренесанса е предимно култура на *Двора* на владетеля, на „салона“, на „академията“; култура на интелигенцията, чужда на общия живот, затворена в своеобразен „светски манастир“, идеален образ на който е „Телемското абатство“ на Рабле.“⁹ Могат да се посочат и други привидни сходства – например както италианските хуманисти, така и редица български възрожденци издирват и събират стари ръкописи. Само че италианските хуманисти (а и тези от Северна Европа) не само извличат по всевъзможни начини от манастирите съчинения на антични автори, но после ги и проучват, тълкуват, издават с коментари, разпространяват, така че тези трудове наистина възкръсват от забравата и стават част от тъканта на ренесансовата култура. Докато дейците на Българското възраждане проявяват интерес към старобългарски ръкописи само като колекционери или за да ги подарят (каквито случаи описва и самият Шишманов¹⁰).

До правилно установяване на степента на сходство между Ренесанса и Българското възраждане можем да стигнем само когато ги сравняваме като системи, още по-точно като *исторически системи* (според концепцията на Имануел Уолърстайн¹¹). Историческата система може да се определи като интегрирана мрежа от икономически, политически и културни процеси, които в своята съвкупност и взаимодействие удържат системата в единство. Това означава, че ако в параметрите на някой от процесите настъпи изменение, то и другите процеси трябва по някакъв начин да реагират на тези изменения. Изглежда очевидно, но е важно да се отбележи, тъй като ни позволява да установим какво се намира в и извън границите на системата. Ако нещо може да стане или е станало в зоната X, за която само се предполага, че е част от някаква историческа система във времето Y, а останалата част от системата реално не реагира на ставащото, тогава е ясно, че зоната X се намира извън дадената историческа система, дори ако може да се наблюдава някакво социално взаимодействие между зоната X и системата.

Звучи доста абстрактно, но всъщност може да бъде полезен инстру-

⁹ Бицили, П. М. Европейската култура и Ренесансът. С., Анубис, 1993, с. 121.

¹⁰ Например Стоянчо Ахтар, който подарява Синодика на цар Борис на Н. Хр. Палаузов. (Шишманов, Ив. В. И. Григорович, неговото пъгешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите. – В: Избрани съчинения. Т. 1. С., Издателство на БАН 1965, с. 284). Добре образованият Васил Манчев също се задоволява само да предаде ръкописите на читалището в Свищов: „Ако има бедни черкви, да изпратят в свищовското читалище свои пълномощници, снабдени с нужните документи, които да се явят и получат черковните одежди и книги, а в замяна на тях, ако имат стари книги на кожа или ръкописни, да ги донесат и подарят на читалището. Така на някои села в Троянско подарихме книги и одежди и ни донесоха едно старо евангелие с около 400 кожени листа, писано от поп Христа иконома Троянски. От много места бяха донесли такива книги и се бяха набрали до 90 ръкописа. Аз дадох един ръкопис от Търговище (манастира).“ (Манчев, В. Спомени. С., Издателство на ОФ, 1982, с. 54.)

¹¹ Wallerstein, I. Historical Systems as Complex Systems. – European Journal of Operational Research, XXX, 2 (June 1987), 203–207.

мент при решаване на конкретни проблеми. Например според Шишманов дейността на българите католици „не е само чисто религиозна, а и просветна, и национална. Тя представя даже симптоми на едно възраждане още преди Паисия.“¹² Определянето на дейността на българите католици през XVII в. и днес е в същото неясно положение. Ако обаче разглеждаме Българското възраждане като историческа система, лесно ще видим, че случилото се в зоната на българите католици през XVII в. не оказва влияние върху протичането на основните културни, икономически и политически процеси – следователно те, макар да са сами по себе си интересно явление, са извън тази система и тяхната дейност не може да бъде определяна като начало на възраждане.

Същият метод може да ни помогне и при ролята на Паисий, чието определяне отново затруднява Шишманов. От една страна, той датира началото на нашето Възраждане (1762 г.) именно от Паисий (титuluван като „вожд на Българското възраждане“), а от друга, отбелязва, че „Паисий не е наистина първопричина на нашия Ренесанс. Не той създаде условията, които направиха възможна въобще пробудата на българския народ“, както и че „България почти до края на XVIII в. нямаше условия да развие своите икономически сили, без които не бе възможно да се създаде и нужният социален резонанс за идеите на Паисия. Също както в Италия преди Ренесанса трябваше и в България да се образува тепърва едно гражданско съсловие, достатъчно силно да стане носител на Паисиевия национализъм.“ Тук виждаме несъвпадение между културни процеси, от една страна, и икономически и политически, от друга, защото влиянието на Паисий доста дълго време е ограничено само до малцина просветени книжовници, които преписват историята му, добре разбират очертаната в нея програма и някои (като Софроний Врачански) дори посвещават целия си живот на нейното изпълнение, но крайно неблагоприятната среда (кърджалийското време) не дава възможност за някакво по-сериозно въздействие. Едва през 40-те години на XIX в. програмата на Паисий е в синхрон с общите процеси, чак тогава повече българи (чрез издадения през 1844 г. от Хр. Павлович „Царственик или История българская...“) виждат в нея ясно артикулирани своите смътни, неоформени възжеления¹³. Следователно 1762 г. съвсем не може да се приеме за начало на Българското възраждане, което не е интелектуално движение, за да води началото си от някакъв идеен проект, манифест и пр. Както

¹² Шишманов, Ив. Увод в историята на Българското възраждане..., с. 38.

¹³ За този процес има много, разпръснати из мемоарите на дейците на Възраждането сведения. Едно от тях ни е оставил например Васил Манчев: „Искам да кажа, че за изгонването на гръцките владци послужи много Васкидович, а за съзнанието на свищовските жители – Хр. Павлович с издаването на своя Царственик или българска история, която е препис на Паисиевата история. Покойният Димитър Миладинов ми казваше, когато бяхме в затвора наедно, че той и в черква, и в училище имал 1–2 часа да чете историята на Павловича и народът го е слушал с дълбоко внимание и уважение. С една дума, оттогава се почна мисълта и се развиваше силно между народа да си имаме духовенство.“ (Манчев, В. Цит. съч., с. 34.)

посочва Конрад Бурдах по повод на Ренесанса, подобно историческо явление не може да възникне в резултат на интелектуалните усилия на отделни хора: „Хуманизмът и Ренесансът не са продукти на познанието (Produkte des Wissens). Те се раждат от страстното и безгранично очакване и стремеж на стареещата епоха, чиято душа, потресена в най-големите си дълбини, жадува за нова младост.“¹⁴

Така сравнени, но не абстрактно и предпоставено, а като исторически системи с различен генезис, с процес на развитие, протекъл в различна среда и обкръжение, с различни темпове и резултати, Българското възраждане и Ренесансът (като локални исторически типове култура) се оказват напълно несходни. Подобие между тях може да се открие само на едно много високо равнище на абстракция. Например необходимостта от европейския Ренесанс и неговата закономерна поява произтича от непълноценността, недостатъчността на културния фонд, породена от загубите, които Европа претърпява при мъчителния преход от Античността към Средновековието. В този смисъл Ренесансът изпълнява компенсаторно-възстановителни функции. С. Аверинцев отбелязва, че след гибелта на Западната Римска империя, в условията на културна и икономическа разруха, „съхраняването на житейски безполезните ценности на културата представлява просто недопустим разкош. [...] и ако църковната идеология отхвърля „вредното“, то материалната нужда и растящата неграмотност принуждават да се захвърля „безполезното“¹⁵. По протежение на цялото Средновековие Европа се мъчи с променлив успех да запълни тези огромни празни места, да нормализира доведения до минимум вследствие борбата на християнството с езическите антични ценности технически, информационен и интелектуален фонд от традиции.

Повече от очевидно е, че и Българското възраждане изпълнява компенсаторно-възстановителни функции, за да запълни липсите след турското нашествие и опустошения. Въпросът обаче е какво възстановява то? Каква и чия старина? И дали изобщо старина? Във всеки случай не е античната, макар чрез византийското влияние да достигат отгласи от нея, но това са сигнали на генетически чужда древност, която няма реални, писмено запечатани традиции в българската култура, които биха могли да бъдат преоткрити и възстановени. Нашето Възраждане не може да се обърне и към прабългарската старина, която е почти напълно изчезнала, т. е. невъзстановима. Дамаскинарите очевидно нямат желание и възможности да възстановяват старобългарската старина, а превеждат и преписват текстове на гръцки книжовници или вземат материал за своите сборници от московските печатни Пролози. Накратко, потребностите на българската култура от обновяване и възстановяване на споменатите фондове не могат да бъдат осъществени чрез Ренесанс, защото лип-

¹⁴ **Burdach, K.** Reformation, Renaissance, Humanismus. Berlin, 1918, S. 138.

¹⁵ **Аверинцев, С.** Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к Средневековью. – В: Из истории культуры средних веков и Возрождения. М., Наука, 1976, с. 43.

сва почва за това – отсъства достатъчно значим културен фонд на националната древност, който не може да бъде заменен и от византийското наследство.

В развитието на всяка култура може да има периоди, когато се налага обръщане към друга културна традиция, различна от установената до този момент. При това другата традиция може да бъде собствено културно наследство, по някакви причини забравено, отхвърлено, отнето – поради това станало чуждо и сега отново припознато като свое, близко, родно. Но тази роля могат да изпълняват и чужди културни традиции (заемани не от древността, а от синхронното културно пространство), привличани и използвани, за да може да се набавя необходимия актуален културен опит и да се поддържа темп на културно развитие, който да прави съответната култура съизмерима и конкурентна на тези, които я заобикалят или с които тя по едни или други причини интензивно контактува. Българското възраждане, в конкретните исторически условия, в които протича, няма никакъв друг избор, освен да осъществи втората възможност, затова при него можем да говорим за заимствания и влияния от чужди нему култури, често с необходимата адаптация („побългаряване“), но не и за Ренесанс на собствена стара култура. Просто то не притежава никакви ресурси за протичането на подобен процес. Заемат се литературни жанрове, поведенчески модели, правила на етикеция, та дори и хигиенни навици и т. н. – изобщо всичко, което може да помогне за намиране на път към самостоятелно развитие и измъкване от смазващото (особено на битово равнище) влияние на вече много изостаналата турска култура и (на едни по-късен етап) за противопоставяне на агресивната гръцка култура.

Затова всички теории за закъснял Ренесанс, който протекъл ускорено, съгъстено и чрез синкретични форми осъществил изминаването на всички стадии, през които са минали други европейски страни, следва да бъдат отхвърлени. Че в отделни творби на индивидуални автори могат да се видят следи, да се проследят влияния на едно или друго европейско течение, по никакъв начин не означава, че българската култура като система е преминала през съответните стадии. Това са до голяма степен хаотични, несвързани, лични усилия, много от които остават без никакъв кой знае колко значим резонанс, което може да се види от тяхната рецепция (отзиви на съвременници, регистрирани в пресата или в мемоари), както и от изследванията на спомоществователите. В това отношение са интересни наблюденията на Недка Капралова (по данни от вече поименно анализирани спомоществователски списъци), според които „Христоития, или благодравие“ (1837) на Райно Попович и „Игиономия“ (1846) на Сава Доброплодни се радват не само на голяма, но и на устойчива популярност (като тип издания) сред вече оформена читателска публика. Тя свързва този интерес с изграждането на модерния морален кодекс на българския буржоа от епохата на Възраждането. Преди две години на конференцията „Модерността – вчера и днес“ Надя Данова анализира причините за многократното превеждане на „Ал-

манахът на бедния Ричард“ от Б. Франклин (за първи път през 1837 г. от Гаврил Кръстевич) и превода от К. Фотинов (1844) на правилата за поведение, формулирани от Т. Джеферсън. Според нея „именно в тези текстове се появява нов понятиен апарат и се прави опит за въвеждане на думи като „капитал“ вм. турското „сирмия“¹⁶. Вероятно могат да се посочат различни причини за изявения интерес към тези текстове, но сред тях не на последно място е ролята им в попълването на споменатите липсващи фондове – чрез тях смътното и неопределено желание за нов, цивилизован живот и излизане от нецивилизоваността на живеенето като поданици на една архаична вече империя придобива по-конкретни и пригодни за следване форми.

Самият термин „възраждане“ у нас не е превод, калка на „ренесанс“, а идва от глагола „възраждам“, не толкова в значението му на възвръщане на нещо изгубено старо, на повторно раждане на нещо мъртво, колкото на съживяване, на излизане от период на немощ, безсилие и упадък¹⁷. То няма сложния генезис на термина „възраждане“ през Италианския ренесанс, посочен още от Конрад Бурдах в издадената през 1918 г., но неизгубила значение и до днес книга „Реформация, Ренесанс, Хуманизъм“. Думата тогава се разбира не само като обръщане към културните паметници на Античността, но и е била тясно свързано с библейския контекст – „възраждането“ означава за ренесансовия човек и възкресението во Христа, а не само възраждането на езическия хедонизъм. Докато използваните от нашите възрожденци термини „възкресение“, „препораждане“ са свързани само с желанието за излизането на българите от незавидното им състояние като народност, за пробуждането им за просветата и оттам за възстановяване на държавността и миналото могъщество. Бурдах разкрива връзките на поредицата термини *regeneratio, reformatio, vita nova, renasci, rinascita, Rinascimento* с мистиката, с представите за цикличността в историята, с четвъртата еклога на Вергилий, предсказваща скорошния край на старото време и настъпването на „златния век“, когато ще се възцари ново „племе“ от хора, свързани с поезията, с йоахимистките пророчества за предапокалиптичната епоха на Св. Дух, в която ще се установи „Царството Божие на земята“ – и оттам с вярата във възможността за един прекрасен, очистен от пороци и злини, въз-обновен свят. Той проследява и бавния, постепенен процес на изпълването на термина със светско съдържание, секуларизацията на идеята-образ на възраждането при Данте, Риенцо, Петрарка, Бокачо и др., превръщането му в израз на жаждата за обновление в чисто земната сфера, т. е. в политическия, социалния и художествения живот.

¹⁶ Данова, Н. Идеите на Просвещението и модернизацията на манталитетите. – В: Модерността вчера и днес. С., Кралица Маб, 2003, 13–14.

¹⁷ Докато културният подем и разцвет през Ренесанса не е предхождан от упадък – негова отправна точка е високото равнище на средновековната градска култура, която достига апогея си.

Хосе Ортега-и-Гасет обръща внимание и на едно много важно различие между мисленето на средновековния човек (който вярва, че всичко около него притежава абсолютна и неизменна реалност, а също че всяко отминало време е било по-добро) и модерния човек (убеден, че всичко подлежи на промяна и преустройство и устремен към винаги по-доброто бъдеще). Положението за средновековният човек се усложнява и от един друг светогледен момент, който усилва усещането му, че е притиснат до стената: „През XV в., а и през цялото Средновековие жизненият хоризонт на човека изключва бъдещето. Не само защото светът се възприема като неизменна реалност, но и заради нещо много по-конкретно – защото човекът е вярвал, че приближава края на времената. Именно затова Европа така често тръпне от страх и чака във всеки миг да настъпи свършекът на света.“¹⁸ За да се освободят от този страх и същевременно от недоволството си от формалния и неискрен живот, хората тогава имат един изход: „Реалните форми са вечни. Затова пък можем да им възвърнем първоначалната чистота, да ги изчистим от всичко наносно, от наслоения и наслагвания. С една дума, щом няма място за промени, да се върнем към чистите форми. Ето какво е ре-формата, която за разлика от революционния дух се свежда до възвръщане към първоначалната форма. И точно такава е значението на всички думи, които в спор и в мечти излизат по онова време от устата на най-издигнатите хора: *reformatio, restitutio, renasci, renovatio*.“

През епохата на Българското възраждане подобна нагласа на мислене е била невъзможна. Дори Паисий не мечтае за възстановяване на старата българска държавност и не цели просто да възкреси паметта за отминалите събития, а да възстанови в общественото съзнание трите темпорални измерения на родовото битие: минало, настояще и бъдеще. Неговата свръхзадача е чрез обвързването на тези три модуса на времето (върху основата на настоящето) да трансформира статиката на спомена и съзерцанието на славното минало в динамиката на целенасочените усилия за постигане на едно по-добро бъдеще за българите. И останалите дейци на Възраждането не са устремени към въз-обновяване на изчезнали институции и порядки, революционерите се борят не само за национално освобождение, но и за преустроена държавност (оттук идеята за „чиста и свята република“, а не за възстановяване на българското царство). Българското възраждане е процес на бавна и мъчителна модернизация, който има своите основания не в някакви сантименти по изгубено минало, което трябва да бъде възкресено; не е някакъв идеен, интелектуален или религиозно обусловен процес, а е наложен от грубо-материалните потребности на живота. И именно този процес на модернизация води до възраждането, а не обратното – някакви хора имали идеи, оформили ги в програмни текстове, други ги последвали и за целите на така предначертаното възраждане се прибягнало до модернизаци-

¹⁸ Ортега-и-Гасет, Х. По повод на Галилей. С., Рива, 2004, 203–204.

ята като средство. Възраждането е следствие, резултат на модернизацията (и не единствен). Затова Българското възраждане трябва да се вижда не като типологически сходно на Западноевропейския Ренесанс, а да се разглежда в контекста на по-общите политически, икономически, културни процеси от периода на ранната модерност (1400–1800 г.) в нашия континент – зората на модерна Европа. Той се характеризира с поредица явления и линии на развитие, които имат дълбоко влияние върху обществото и културата – религиозните войни, появата на суверенните национални държави, земеделската и научната революция, преструктурирането на патриархалното общество, комерсиализацията на обществото, възходът на романа, Просвещението и т. н. до рухването на стария порядък в Европа с Френската революция.

Каква е значимостта на този извод? Доколкото все пак е важно наличието или отсъствието на Ренесанс в България за изследванията на културата на Българското възраждане? В историята на културата е от съществено значение да се види и държи сметка за ролята на процесите на осмисляне, разбиране, тълкуване на събитията, чрез което те се превръщат във факти. Ренесансът има ключово място в историята на европейската култура и постулирането на наличието на Ренесанс в една страна води до утвърждаване едновременно на стадиално-епохалната и типологическата сходност на историко-културния процес в нея. Така се осъществява пренос на понятия и мисловни схеми, изработени при изучаването на един материал, върху изследванията на свършено различен, но пригаждан към заеманите схеми и модели исторически материал. Подходът на Ив. Шишманов страда от непреодолими дефекти: предпоставена цел на сравнението – да се докаже сходство, а не да се провери емпирично и концептуално като хипотеза; различията между сравняваните обекти само се маркират, докато вниманието се съсредоточава изключително върху сходствата; сравнението спира на етапа посочване на общото, без да се навлиза в дълбочина и в подробности, които обикновено разкриват привидността на сходството; двата обекта не се сравняват в цялост като исторически системи, а абстрактно и чрез набор от произволно подбрани отделни черти.

Затова трайно залегналата в дисциплинарната ни матрица аналогия между Европейския Ренесанс и Българското възраждане и моделът, според който българската култура минава през всички периоди, характерни за европейската култура, но ускорено, съгъстено и затова чрез синкретични форми (Г. Гачев, Н. Генчев), следва да бъдат премахнати като неадекватни и подвеждащи. Не по-малко непригоден обаче е и противоположният подход, според който българското развитие е уникално, съвсем своеобразно, поради което например жанровите форми в литературата нямат аналог (Е. Мутафов) и т. н. По-добре би било историята на българската култура да се проучва и очертава доколкото е възможно без заимстване на понятия, концепции, интерпретативни схеми и модели, разработени за развитието на западноевропейската култура, а първо да се проследи нейното собствено, последователно и оригинално (макар осъщест-

вено чрез заимствания) развитие, така да се каже „отвътре“, а чак след това да се съотнасят особеностите ѝ с явленията, процесите, тенденции-те, характерни за други народи, без при това изкуствено да се поддържат предпоставени претенции за уникалност, за която българската култура няма вътрешни ресурси. Явленията в нея си имат паралели и в други култури, понякога съвсем неочаквани (например развитието на автобиографичния жанр през житието в английската и българската литература). Когато културата на Българското възраждане се изследва извън предпоставени тези и предварително зададени решения (че непременно е на лице Ренесанс или че развитието неизбежно е уникално), могат да се прояснят съществени, специфични страни от нейното развитие, да бъде намерено нейното истинско място в световната култура, да бъде точно обрисувана съпоставимата ѝ неповторимост по отношение на Европа.